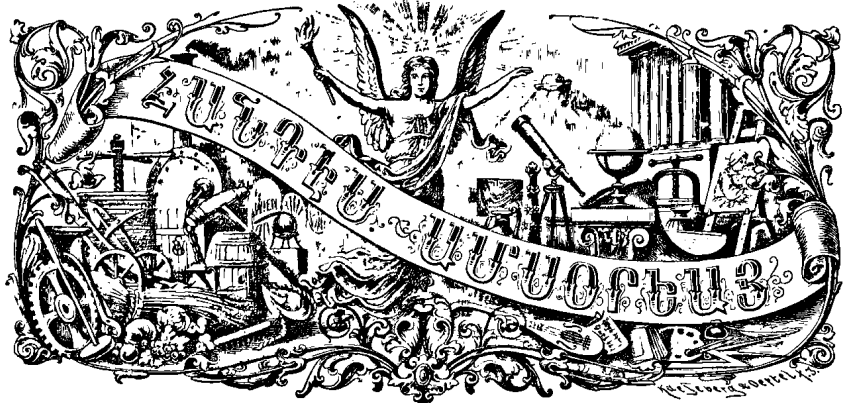

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏՅՈՒՆԱԿԱՆ

Ը. ՅԱՐԻ 1894

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վնասմանը՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Մեկ թիւ կարճե 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 1 ՅՈՒՆԻՈՒՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՐ-ԱՐԲԱՍ ՄԺՈՒՆԵՍԻՐՈՅ ԳԻՐԴԸ *

այ պատմագրին Մ. Խո-
րենացւոյ Պատմա-
գրութիւնն իւր Ա.
Գրոց Թ. գլխէն մին-
չեւ Բ. գրոց նոյն-
պէս Թ. գլխէր ծայ-
րացալ քաղաւածք-
ներ կը պարունակէ
շատ նորանշան
գրութենէ մը, Մար-
Արբասայ կատինայ ժամանակագրութենէն: Ըստ
պատմութեան Մ. Խորենացւոյ (Ա, 8, 9) վեր-
ջին անձնաւորութիւնս ասորի մէն էր եւ մտե-
րիմ հայ Վաղարշակայ արքայի՝ որ Բ ՄԺՐԵՆ կը
նստեր, եւ խաւրուեցաւ՝ արքային կեցօր՝ Պար-
թեալաց արքային՝ Արշակայ Մեծին, որպէս զի

նկուէի զիւնանին մէջ Հայոց պատմութեան վե-
րաբերեալ իբրեւ հետազօտ: Արդ այնտեղ նի-
նուէի մէջ գտաւ Մար-Արբաս յունարէն գիրք մը,
որ ըստ իւր վերնագրին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ
հրամանաւ քաղաւարենէ թարգմանուած էր յու-
նարէն, եւ որ ունի «զրուե հնոց եւ զնախնեացն
բանս», Արդ այն մատենէն ծայրացալ ըրաւ Մար-
Արբաս Հայոց հնագոյն պատմութեան վերաբերեալ
մասն եւ բերաւ սուսա իրեն հրամանատուին՝ ար-
քային Վաղարշակայ, եւ այն կրկին լեզուաւ՝ յու-
նարէն եւ ասորերէն: Իսկ թագաւորն այն թանկա-
զին գիրքն իւր ՄԺՐԵՆայ արքունեաց մէջ պահել
տուաւ: Մ. Խորենացի չ'ըսէր թէ ինքն ուսկից
ասպիսի բան մ'իմացած էր, եւ նաեւ չի պայտնէր
թէ մը ըրած է իւր ծայրացալ ընդօրինակու-
թիւնքն յիշեալ գրքէն՝ Բ ՄԺՐԵՆ թէ ուրիշ տեղ:

Մ. Խորենացւոյ այս լռութիւնն յամենայն
դէպս կասկածաւոր է, թէ եւ կրնանք ընդունիլ թէ
Խորենացի լռելեայն հասկըցնել կ'ուզէ ընթեր-
ցողին թէ գրքին նկատմամբ իւր պատմածք քաղած
ըլլայ նոյն իսկ տնոր յառաջաբանէն, իսկ գիրքը
ՄԺՐԵՆ ծայրացալ ըրած: Կասկածաւոր է նոյնպէս
այն արտաքին պարագայն ալ՝ որ Մար-Արբասայ
հետախուռրդ Բ. Գրոց մէջ այն գլխով կ'աւարտին,
որով սկսած էին Ա. Գրոց մէջ, այսինքն Թ.
գլխով: Բայց ամենէն աւելի նոյն իսկ Մար-Արբա-
սայ գրոց ներքին նիւթն է որ կասկածներ կը յա-
րուցանէ. մէկի թողլով՝ նաեւ այն որ գիրքն Մ.
Խորենացի յառաջաբանական տեղեկութեան ան-
միաբան՝ նաեւ Վաղարշակայ մահը (Բ, 8) եւ
պայազատին՝ Արշակայ Ա՝ իշխանութեան սկիզբը
(Բ, 9) կը պատմէ: Բնական էր ստով որ ամենէն
յառաջ նոյն իսկ Մ. Խորենացւոյ գէմ-ուղղուեցաւ
այն կասկածը թէ Մար-Արբասայ գրոց ամենայնին
կեղծեաց հեղինակն ըլլայ, եւ թէ այն գրքին եւ

* Յաջորդ հատուածն լոյս տեսած է մօտ օրերս
փետթէր հայագիտ ուսուցչապետին գրելն՝ առթեալ յիս-
նամայ յորժնի՝ Տր. Իոթ ուսուցչապետին (Rud. v.
Roth) նուիրուած նախագործ մատենին մէջ, որուն
81-88 մտապիտ էշերը կը գրաւէ: ԽՄԲ.

անոր գտնուելուն նկատմամբ պատմական եւ թէ անոր բովանդակութիւնն բաւ հշտալ յերիւրած։ Մար-Աբբասայ խնդրով զազաղ նորագոյն գիտնող մէջ գլխաւորաբար Ա. Կուլմշման էր որ իւր «Մ. խորհնացւոյ Հայոց Պատմութեան արժանահատութեան»¹ նկատմամբ գրած հետազոտութեան մէջ այդ վերջին Մ. խորհնացւոյ անպատկարծեաց պաշտօնայն ելաւ։ Իայց երբ Կուլմշման շատացած էր միայն Մ. խորհնացւոյ գէժ Մար Աբբասայ մը կեանքին յօրինելուն նկատմամբ եղած ամբաստանութիւնն իբրեւ հիմնարկ կոտկած մը ներկայացնելով, Ա. Գարիբէր քայլ մ'առ աւելի յառաջ գնաց՝ բացարձակօրէն պնդելով որ Մովսէս եւ Մար Աբբաս միեւնոյն անձն են։² Մարաբաստեան հասակոտորոց հարազատութեան, գոնէ համեմատական վաւերականութեան կողմէն ելան Ա. Լաւնկուա՝ եւ Փր. Հէփիկէլ։³ Բոլորովին նոր կարծիք էր յայտնեց Մ. Էմին իւր նախ առեւերէն եւ յետոյ նաեւ հայերէն թարգմանուած գրութեան մը մէջ՝ «Մովսէս խորհնացի եւ հին Տայկական վէպը» (Տփլիս 1886)։ Էմին գՄար-Աբբաս կը նկատէր իբրեւ Մ. խորհնացւոյ ստեղծած բնօրհնաւոր անուն մը՝ ազգային պատմական վէպերը նշանակելու համար, որոնք Հայ փողովորեան բերանը կ'ապրէին եւ զորոնք Մովսէս նախ հաւաքեց եւ գործածեց։ Երբ հետ Մար-Աբբասայ հասակոտորոց ծագման հետազոտութիւնը նորէն կը ձեռնարկեմ, այն մտքով խնդիր չեմ յույժեր թէ այն ամենն՝ զոր Մ. խորհնացի (Ա, 9 — Բ, 9) իբր Մար-Աբբաս Կատինայի գրէն ծայրաբաղ եղած մեր առջեւ կը դնէ, արդեօք աղբւանք ալ ասորի անտառագրքի մը գործն ըլլալու նկարագիրն ունի, թէ բնահայտականն Մ. խորհնացւոյ կեդրոնն է։ Վասն զի խնդիրն այսպէս ներկայացնելով՝ բոլորովին անտես ըրած կ'ըլլանք Մովսէսի մատենագրական ստորութիւնն։ Խորհնացի իւր աղբերքն շատ ազատ կերպով կը գործածէ. եւ անոնցմէ քաղուածներն իրեն կողմանէ յանկուածներով կը ճիւղացնէ, նաեւ հոն՝ ուր բառական կոյնուքն ընելու երեւոյթն ունի։ Աստի կանխաւ իսկ ընդունելու ենք որ Մար-Աբբասայ հասակոտորոցն, թէ՛ խորհնացւոյ ստեղծումն ալ չըլլան, սակայն իրոնք խմբագրուած են, ռաստի ունայն եւ պատմական անտուկեանց կողմանէ խորհնացւոյ բուն պատմական նիւթէն չեն տարբերիր։ Աստի եթէ այս հասակոտորոց մէջն ալ միեւնոյն աղբուբան ոճը կը գտնենք ինչպէս գործքին բոլոր միւս մասաց մէջ, եթէ ասոնք ալ խորհնացւոյ սիբական գաղափարներն՝ ինչպէս Բազարատունեաց իշխանական

տան հրէական ծագումն, կը պաշտպանեն (Բ, 3), կարելի չէ ասոնցմէ այն հասակոտորոց ծագման նկատմամբ երբապացութիւններ հանել։ Մեր հարաջուածն կրնանք գլխաւորաբար հետեւեալ կարգով առաջարկել, այրիբն՝ Կը գտնուին Ա, 9 — Բ, 9 տեղեաց մէջ բառեր, տեղեկութիւնք կամ գաղափարք, որոնք գրական պատճառներով չկարենան իբրեւ Մ. խորհնացւոյ բերնէն համարուիլ։

Եւ այս հարցման պէտք ենք հաստատական պատասխան տալ։ Առ-Հայ եւ յատկապէս ասորի մատենագիր մը մատնանել կ'ընէ հաւանական յաւելորդ գիտողութիւնը։ Մ. խորհնացի (Ա, 13) կ'ընէ Աբամայ համար թէ «Պատառհէ Բարաշ» երիտասարդաց, որոց առաւել տեղ էր Նիւքար ոմն ստացեալ Մ-գէ, այր հպարտ եւ պատեղաբանէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յետեւ սահմանաց Հայոց, Դըդ. «Մեղացի» անունը բուն հայերէն կը կոչուի Մ-դ, եւ միայն իբրեւ երկրորդական ձեւ կը գտնուի՝ մանաւանդ խորհնացւոյ թով՝ յուշարեւէ առնուած «Մեղ-գէ» անունը, իսկ արդ. «Մ-գէ» է յունական կերպարանաց վերածուած ասորեան անունը, ըսնի որ Մարք ասորեանէն Mādāy կը կոչուի։ Աստի ինչն իսկ խորհնացի Նիւքար Մաղէտի միջնադէպն անողծած ըլլար, պէտք էինք բռնել որ շատ հանճարեղ տեսութեամբ մտածած ըլլալու էր որ իրեն յերեւած ասորի մատենագիրն սիրոյն համար պէտք էր անուան ձեւին ալ ասորական գոյն մը տար։ Սակայն յայսպիսի երեւոյթներութիւն մը ստուգելու ներքին հաւանականութիւնն զգուշ է։

Լսկ հաւանականութեան սահմանէն անդին կ'անցնէ յաւելորդ ապացոյցը։ Մ. խորհնացի (Ա, 9) Մար-Աբբասայ բերանը կը դնէ զայն թէ ի Նիփոնէ պահուած յիշեալ մատենին սկիզբը կը խօսէր Զրուանայ, Տիւտանայ եւ Թապետութիւն վրայ։ Այս երեք գիւցաղուեր ալ ծանօթ էին արդէն խորհնացւոյ եւ այն՝ Սիբիւղայց մէկ կոյնմանն։ Վասն զի Սիբիւղայց Գ. գրոց 105^{որդ} տողն այսպէս թարգմանուած է (Ա, 6)։ «Զրուանն եւ Տիւտանն եւ Թապետութիւն լինէին իշխանք երկրի»։⁴ Եւսեական տողին այս թարգմանութիւնն երեք առանձնայատկութիւնն ունի. նախ Կրօնօճ (Կրօնօճ) իբրեւ հումանիշ Խրօնօճի (Ժամանակ) առնուած է. եւ երկրորդ՝ վերջին ալ գեղեղարէն զրուան բառով — հայերէն մէջ զրուան բառ մը ոչ իբրեւ փոխառեալ բառ ծանօթ է, — թարգմանուած կը գտնուի. եւ վերջինս երբորք՝ զարմանալի եղաւ նախա ՂԱՔՏՈՅ (Թապետոն) անունն ինչ չէ (եւ, նաեւ) մասնիկը կցուած միացած է անուան հետ իբրեւ անոր մասն։ Բացարձակ անկարելի էր երկու մատենագիրք երարմէ անկախ ըստ պատահման երեք առանձնայատկութեանց մէջ հաւասարապէս միաբան ըլլալ։ Արդ. եթէ Զրուանն եւ Թապետութիւն թէ Մար-Աբբասայ եւ թէ խորհնացւոյ բուն գործքին մէջ կը գտնուին, ի հարկի կը հետեւի, որ կամ երկուքէն մէկն է Սիբիւղայց յիշեալ կոյնմը թարգմանած եւ կամ որ երկուքն ալ ուրիշ երբորք աղբիւրէ մ'առած են։ Արդ. ուրիշ տեղ մը ինչպէս

¹ A. v. Gutschmid, über die Glaubwürdigkeit der arm. Geschichte des Moses von Choren. Berichte über die Verhandlungen der k. sächs. Ges. d. Wiss. Philolog.-hist. Classe 1876, Band XVIII, p. 1—43.

² A. Carrière, Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales. Paris 1891. Լիմ. Tüb. Theol. Quartalschrift 1892, p. 473, 474.

³ V. Langlois, Etude sur les sources de l'histoire d'Arm. de Moïse de Khoren: Bulletin de l'acad. imp. des sciences de St. Pétersb. 1861. Tome III, p. 531—568. Այստեղ յիշուած են նաեւ միջով ինչոյց վրայ խօսող հին գրութիւնք։

⁴ Spiegel, Eran. Alterthumskunde, 1871, I. p. 497ff.

⁵ Καὶ βασιλεὺς Κρόνος καὶ Τῦαν Ἰαπετός τε.

կարծեմ ըստ բաւականին սպացուցած եմ՝ որ խորհրդացի չի կրնար Սիւրբեղացի յիշեալ կոչումը թարգմանած ըլլալ. այլ ընդհակառակն այն սխալութիւնը թարգմանութիւնն ստորի հեղինակի մ'առնուած է։ Առաքի, եթէ ինչն էր որ Վարդ Աբգար կեղծեց, առ առաւելն յիշեալ ստորոյն դադար փարկ կեղծեալ Վարդ Աբգարայ բերանը դարձ կրնայ ըլլալ։ Սակայն նաեւ վերջին կէտս ընդունել չենք կրնար, վասն զի Վարդ Աբգար թով Յարեմիի առաջին երեք սերնդը անուանը փոխուած են,՝ եւ խորհրդացի ստիպածն էր մասնաւորապէս մտադիր ընել առ ուրեքն — Մերող, Սիւրբեղ եւ Թակդար — նոյն են իրենք. քիչ մը յառաջ (Ա, 5) յիշանաւորն հետ, այսինքն՝ Գոմեր, Թերաւ եւ Թորգոմ, եւ թէ Յապետոսի չէ նոյն է Յարեմիի հետ։ Ահկարելի ըմբռնել թէ ինչ պէտք ունէր խորհրդացի այսպիսի կեանքներու անելն ինք զինք, եթէ ինչն էր Վարդ Աբգարի բուն խաղախողը։ Առաքի պէտք ենք եզրակարգենք որ Վ. խորհրդացի եւ Վարդ Աբգար երկու տարբեր անձիք են, եւ միայն յայնմ միջոցն որ երկուսն ալ ուրիշ անանուն մասնաւորի մը, հաւանականագոյնս ստորի գնոտիկեան մը, զոր հաւել Եղնիկ ճանչցած ըլլալու է,՝

Այս ներքին պատճառաց կը կցի արտաքին մ'ալ, որ ինձի կ'երեւայ թէ զխորհրդացի խաղախողն ամբաստանութիւնն բարոյութիւն կ'ազատէ։ Անինք ուրիշ բարոյութիւն մ'ալ, որ նոյնպէս Վարդ Աբգարի մը զգրեւն ծայրաքաղ եղած կ'ըսուի։ Եւ այս զարեւելիք կը ծայրանի Սիւրբեղի՝ Է պարսկացի պատմագրին՝ մատենին մէջ, որ իրեն պատմութիւնը կը սկսի Սասանեանց Պերոզ Բ արքայէն (459) եւ մինչեւ իւր ժամանակը, այսինքն մերձաբազմ մինչեւ իբր 600 կը հասնի։՝ Այս գործքն միայն երեք ձեռագիրք ծանօթացած են ցայժմ, եւ ասոնց ամենուն մէջ ալ Սիւրբեղի բուն պատմութիւնն յառաջ երկու գլուխ կը գտնուի, որոնք Սիւրբեղի գործքն հետ ամենեւին կապ չունին։՝

Ասոց առաջինն է այն, որ Վարդ Աբգարն ծայրաքաղ եղած է։ Սոյն գլուխն Սիւրբեղի պատմութեան հետ տպուեցաւ նախ Թակդարն Միհրդատեանին 1851ին ի Կ. Պոլիս, եւ երկրորդ անգամ Պետրոբուրգի նոր ժամանակի ձեռագիր մը վայելն՝ Քերթեզ Պատկանեանէն ի Պետրոբուրգ 1871ին։՝

Վարդ Աբգարայ այս հատկանորոգ կարգ բաւական խառն է։ Վասն զի երկու հեղինակը կը խօսին անոր մէջ առաջին դէմքով. նախ այն մատենագիրն,

որ Վարդ Աբգարայ զգրեն ծայրաքաղ համառօտութիւնն ըսած է, եւ երկրորդ՝ բուն համառօտութեան մէջ Ազարթանգեղոս, Տրդատայ ծանօթ անվաւեր քարտուղարն։ Գիրքը կը սկսի այսպէս։

«Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խողողի զանաւորագրել»՝ ժամանակ եւ զնախնի բաշխան ձեռնարկելով դուրսը, վիպասանութիւնն, զինն յիշատակել զառապելս, եւ ի նոյն շարադրելով ասացից զսո. ի յապայսն եղելը, եւ ցուցից համառօտութիւնը զարեւաց ժամանակացս զպիտոցս վերաբերութեան զանն եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով։

«Անդ հայելով ի մատենան Վարաբայ փիւլետիայի Միմոնեացւոյ, զոր եգիտ զբոյնակալ ի վերայ արանին ի Մծքին քաղաքի՝ յապարանս Սանասարուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարի, ծանկեալ յաւերածի արքունական կայեւորից։

«Բանից զսինս տաճարին այնորիկ ինդրեալ ի դուռն արքային Պարսից, եւ բացեալ զաւերածն վասն սեանցի բոտ դիպան արանագրին դուռնակ ի վերայ վիմ զանն եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց, յունարեն դպրութեամբ, զոր իմ գտեալ ի Միշնագետս՝ ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զբուցակարգել. բանից այսու ունէր վերանայն այսպէս։

«Եւ Ազարթանգեղոս քրիշ զընցի ի վերայ արանին այսորիկ իմով ձեռամբս զանն առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ բաշխէ Տրդատայ՝ առեալ ի դուռն արքունի, զոր փորք մի եւ պարս իւրում տեղուն տեսցես զպատմեանն։»

Սակեւ ետքը կու գայ համառօտութիւն մը պատմութեան Հայոց՝ Հայկաթ Նահապետին պատեւազմն ընդգէմ Բէլայ Տիտանեան՝ մինչեւ պարթեւական պետութեան Արշակայ Մեծին որդեւ մէջ բաժնուիլը։ Արեւը կան երկու ցանկ, մին՝ բոլոր պարթեւ թագաւորաց արշակունեան անէն, եւ միւսը՝ հայ Արշակունեաց, բայց մինչեւ Պապ վերջնիմէր արքայն՝ նախ քան երկրին Յունաց եւ Պարսից մէջ բաժնուիլը։

Երկու ցանկերէս զանն երկրորդը չի կրնար միեւնոյն հեղինակին ըլլալ՝ որ նախընթացին մէջ իբրեւ Ազարթանգեղոս կը խօսի, ուստի եւ ոչ Վարդ Աբգար գործը, վասն զի վերջնոյս գէմ պատմական հակասութեանն մէջ է։ Վարդ Աբգար Հայոց աշխարհի առաջին արշակունի արքայն կը զնն Արշակայ Մեծին որդին՝ որ նոյնպէս Արշակ կը կոչուէր, իսկ արքայացուցակաց երկրորդն հայ Արշակունեան նախահայր կը կոչէ երկու արքայներ, յիշեալ Արշակին՝ կրտսերն, եւ անոր եղբայրն Վարդաբալ, — յայտնի սպացուցից է, որ թէ Սիւրբեղի կից բարոյութեան հեղինակը կը ճանչնար խորհրդացւոյ

1 Theol. Quartalschrift, 1892, p. 46 : Das Sybillen-Citat bei Moses. (Թարգմանումս տես հանդես 1893, էջ 33—36)։

2 Հմմտ. Carrière, Moïse de Khoren, p. 45, 46.

3 Theol. Quartalschrift, 1892, p. 471. (Տես հանդես 1892, էջ 35)։

4 Հմմտ. H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos.

5 Պապ-Գրիգոր (A. Baumgartner ի Թերթիկ ZDMG, XI, 466, n. 1) համոզել կերպով ի ցուցնէ որ Եւթմ. Վաթուղիկոս պատմագիրն (Թ. եւ Ժ. դար) տակաւին չէ գտած իրեն ձեռագիր Սիւրբեղի մէջ այս յաւելումները։ Սիւրբեղի փոխի հրատարակութիւնն ինձի միայն լսանքայն գաղտնիքն թորգմանութիւնն ծանօթ է, որ եւ լոյս տեսած է Բ. V. Langlois, Collect. des hist. ant. et mod. de l'Arm. I, pp. 193—200.

1 Այս անիմատ «Գնորոգութիւն ժամանակ, ընթերցուածն տեղ կ'ենթադրեմ»՝ «անարդիւր քիւլ յիշանալ»։

2 Ըրոս. Պարթիւնեան, էջ 1։

3 Թէ հոս եւ թէ Մ. խորհրդացի պատմութեան մէջ յիշուած Արշակ Մեծն միայն Միհրդատեան ի կոչու ըլլաւ, որ բոս Եւթմ. Վաթուղիկոս հաւանի (Geschichte Irans, p. 44, 75) իբր 171—138 Վ. Է. էջնած է ի բայց կարելի չէ ուղղուել որ Մ. խորհրդացի իւր Արշակայ Մեծն վաղ պատմաներէն ոչ ամեն բան Միհրդատայ Մ. կը յարմարի։ (Հմմտ. Spiegel, Iran. Alterth. III, p. 222ff.)

պատմագրութիւնն, եւ կը ջանար Մար-Աբբաս Մծուրնացոյ եւ Մար-Աբբաս Կատկայի մէջ եղած ազնկանդիման հակասութիւնը բառեւ ընդունելով որ գահակից էին անոնք՝ 1

Ասով արդէն նշանակեալ կ'ըլլանք այն յաբերութիւնն, զոր ունի այս ցուցակն՝ բոտ ժամանակին՝ Մ. Խաբենացոյ պատմագրութեան հետ. վերջինն ետքը հեղինակուած է այն ապահովապէս: Եթէ երկու Մարաբբասեան հաստիկորոց ներքին աղեարս հետազոտել շարունակենք, անժերուս ետեւ կ'երպուի կը ստանալ երկուքին ներքին համաձայնութիւնն բոտ ծաւալին եւ պարենակութեան:

Երկուքն ալ կը սկսին Բաբելոնի աշտարակաշինութենէն, Հայկի Բաբելոնէն գաղթելէն, իրեն Բելայ գէժ միջոց պատեալազմէն. եւ երկուքն ալ պատմութիւնը կը շարունակեն մինչեւ Արշակ Մեծ, այսինքն Միհրդատէս Ա: Մանրամասնութեանց մէջ ալ երկու Մար-Աբբասը բազմաթիւ նոյնութիւններ կը ցուցնեն ոչ միայն հայեր, այլ եւ բացատրութեան կերպին մէջ: Այսպիսի համաձայնութիւն կը գտնենք Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ծրագրին ստորագրելուն մէջ, զոր երկու մատենագիրը ալ երկանց գոյնեղով կը նկարագրեն. եւ նաեւ հետեւեալ միջադէպներուն մէջ, այսինքն թէ Ինչոյէն Հայկ կը թողու զԲաբելոն, Արաբացոյ աշխարհը կ'երթայ եւ կը բնակի Լեւան մը ստորուն՝ երկրի մը մէջ, որ երբ յառաջ գաղթեալութեամբ բնակիչի եղած էր. յետոյ այս երկիրը կը թողու իրեն թառան Կազմոսի՝ կազմովով իրեն համար նոր բնակավայր մը, զոր շարքը մտնուած է թէ Ինչոյէն Բէլ կ'արշաւէ Հայկայ գէժ, Կազմոս Բելայ առջեւն կը փախչի, Հայկ իրեն որդիքն ու թոռուքն Բելայ գէժ պատերազմելու կը հանէ, եւ Բէլ կ'իյնայ Հայկայ պաշտէ զարեւած: 2

Բառական նմանութիւն կայ զարեւել Արմենակայ (Սերէոսի ջով՝ «Արմենակ» եւ «Արամենակ») վրայ պատմածներուն մէջ, որ Արագած լեւան ջով գաղտնի մը հաստատեց. Արայի՝ որուն անուամբ կոչուած ըլլայ Արարատայ գաղտնակային. Բայց մանտանող Համիրամայ՝ անոր ընդդէմ Արայի բառը արշաւանքն եւ Արայի դիակը կենդանացընելու փորձերուն նկարագրութեան մէջ:

Սակե ետքն երկու պատմութիւնը իրարմ կը բաժնուին. մինչդեռ Մովսէս (Ա, 19—32) ընդարձակօրէն կը պատմէ հայիկազունի արքայից պատմութիւնը, Սերէոսի հաստիկորոսն այս ժամանակակիցիցին վրայէն արագ կ'ոտնուի կ'անցնի, եւ նաեւ ըստ նիւթոյն չի համաձայնիր Մովսէսի պատմածներուն հետ: Երկու Մար-Աբբասը կը միանան՝ երբ պարթեւական Արշակունեաց կու զայ կարգը, եւ այն՝ զոս ալ բառական կերպով՝ Մովսէս (Բ, 1) կ'ըսէ. «Տաս յաշորէն՝ Մանդիթոս ստացեալն թեւոս, ամս տանն, եւ ի մետասաներորդին ապ-»

տատմեն Պարթեւը ի ծառայութենէն Մակեդոնացոցն, Մար-Աբբաս Մծուրնացի նոյնը կը պատմէ այդպէս. «Մանդիթոս թեւոս՝ ամս Ժ. եւ յամի մետասաներորդի Անտիդոսի արքայի ապատմութենէն Մակեդոնացոցն,»

Սակայն երկու հեղինակներն անմիջապէս դարձեալ կը բաժնուին այն պատերազմին ստորագրութեան մէջ, զոր Արշակ Մեծ միջոց կ'ըսուի՝ Դեմոսարիոսի եւ Անտիդոսի Սելեւկեանց դէմ: 3 Խորենացի հոս համառօտ կը պատմէ (Բ, 2), իսկ Մծուրնացի երկրորդէն կը նկարագրէ պատերազմը, եւ կ'աւարտէ պատմութիւնն պարթեւական աշխարհակալ պետութեան Արշակայ չորս որդւոց մէջ բաժնուելովը:

Երկու պարթեւացի բազմաթիւ համաձայնութեանց դէմ կան նաեւ նոյնպէս բազմաթիւ նշանաւոր տարբերութիւններ, որոնք հետեւեալ երեք դասակարգելու կրնան վերածուիլ. 1) «Եւ Մար-Աբբասի Մծուրնացին շատ աւելի ընդարձակ կը պատմէ, ուր յատկապէս հայկական իրերու վրայ է խօսքն՝ ըլլայ պատմական՝ ըլլայ աշխարհագրական, իսկ վերջինն աւելի ընդարձակ՝ երբ յատկապէս Պարթեւաց պատմութեան վրայ է: Երկրորդ, Մծուրնացի Մար-Աբբաս ամենեւին չի ծանշար առաջին հայ արշակունի Վաղարշակայ անձնաւորութիւնն՝ որուն վրայ Խորենացի յայտնի յօժարութեամբ մը կը խօսի, այլ միայն Ղլըրակ, եւ այն՝ ոչ թէ եղբայր, այլ կրտսեր որդի Արշակայ Մեծի: 4 Երրորդ, Մծուրնացին Մար-Աբբաս հակառակ է Խորենացոյ այն սիրելի գաղափարին՝ որուն վրայէն ստիպուած է նաեւ Մար-Աբբաս Կատիւն. վրան զի արդեամբք կը ժխտէ Բագարատունեաց հրեական ծագումը: Վրան զի երկու տեղ կը յիշէ Բագարատ մ'իրեքն բնիկ սերունդ Հայկայ, թէեւ այս տեղեաց միոյն մէջ (Տրոս. Պատկանեան, էջ 6) բոլոր ձեռագիրը Բագարատ կը կարգան, սակայն Պատկանեան ամենայն իրաւամբ ուղղեց զայս եւ ըսաւ. Բագարատ, որ թէ հնագրափոստական է թէ պատմական կերպով հաստատուել սրբագրութիւն մըն է: 5 Սակայն ի՞նչ նաեւ հրաժարիցը այս տեղին իրեն ապացոյցը գործածելէն, կը մնայ տակաւին երկրորդը (էջ 9) ուր կը յիշուի՝ «Բագարատն Փառազան յորդանց Արամանիկայ նախարար մեծ:» Սակայն այս կարծեաց, այսինքն Բագարատունեաց Հայկէն սերելուն դէմ ամենայն սաստիկութեամբ

1 Մասնաւոր մտադրութեան արժանի է երկու հեղինակաց համաձայնութիւնն այն անպատմական պատկերութեան մէջ թէ Դեմոսարիոս եւ Անտիդոս Պարթեւաց մեծեղն արքայն յաղթուցան: Արդեամբք Միհրդատէս Ա եր գերի բռնեց զԴեմոսարիոս, եւ Հրաշտա Բ որ յաղթեց Անտիդոսի է:

2 Արդէն ժ.Գ գաղտն պատմագիրն Վարդան իմացած էր որ Մծուրնացին Մար-Աբբաս չի ծանշար Վաղարշակ արքայ մը, իրեն Պատմութեան Ժ. Գլուսն մէջ (տպ. Վեննա. 1882, էջ 31) կը գրէ ստոր վրայ. «Բայց յաւել եւ գրով տեսցաւ, եթէ որդի էր սա Արշակայ մեծի, եւ ոչ եղբայր: Եւ էր բանն պարզիս, եթէ թագաւոր Պարթեւ ինքեաց զԵրեւն կենայ որ Միքեն, յայկաւորն արքայութեան Հայոց, եւ յառեւան զառւ. գիւր յունեան եթէ Ես գրեցի Արմենագիտ, զի մեծն Արշակ ունէր չորս որդիս, զառաջինն ինչպէս որեղոյն թեւաւարաց, եւ գերիւորաց Լիւրիկեանց, եւ գերիւորն Պարթեւայ՝ զարքայն Հայոցն:»

3 Նաեւ Պատկարմարի (ZDMG, XL, 499, ու 1) լիովին հաւան է Պատկանեանի այս արդարութեան:

4 Նաեւ Մարաբբասեան հաստիկորոց յառաջաւորն մէջ կը տեսնուի Մ. Խաբենացի գործերի ծանօթ ըլլալը: Վրան զի «զարեւոյ ժամանակաց զարեւոյն» որիքը համաձայն է «Տիգր թագաւորաց», որիւրէն հետ, յայտնապէս կը յիշեցնէ Մ. Խոր. Ա, 22 տեղին:

կը կուռի Մ. Խորենացի (Ա, 22), որ իրեն սիրական նիւթ մ'ըրած է՝ իւր Պատմութեան մէջ բազմատունի իշխանական տան հրեական ծագումն ցուցնելու:

Արգ երկու բոլորս այս հիմնական տարբերութիւնք մէկ կողմանէ, եւ միւս կողմանէ անժխտելի նմանութիւնք՝ կը ստիպեն ընդունիլ որ հասարակաց մէկ սկզբնագրի մ'երկու այլեւայլ խմբագրութիւնքն են անոնք: Իսկ այն հարցման թէ երկու խմբագրութիւնաց մի անէր նման է սկզբնականին, պատասխանը տարակրթական չէ կրնար մնալ: Մ. Խորենացին է որ՝ իւր այլուստ ծանօթ սովորութեան հետեւեալ՝ հիմնովին կերպարանափոխած է զՄար-Աբբաս, անոր վտուր կմախքն իրեն յատուկ զաղարկարներով ճոխադրելով: Ի հարկէ չենք ուզեր բնել թէ Մ. Խորենացի Մար-Աբբասայ վրայ բլրած իրեն բոլոր յաւելումներն ստեղծած է: Մ. Խորենացի հայկազունի աղբայից ժամանակամիջոցին համար բաց ի Մար-Աբբասն կը գործածէ ուրիշ տարբեր մ'ալ, զոր նաեւ Մար-Աբբաս ճանչցած եւ օգտուած է անկէ, այն է՝ իրեն ազգին բերանացի աւանդուած զըլոյցներն եւ պատմական երգերն: Եւ թէ երեսու շատ տեղեր այն երգոց մէջ գտածը դրած է Մար-Աբբասայ բերանը: Երգերէն կ'երեւայ թէ առած է ի մանաւորի վաղարշակայ անձնաւորութիւնն եւ անոր իշխանութեան ժամանակին այնպէս շքեղ նկարագրութիւնն:

Ընդհակադաս Սերեոսի կից անանուն հեղինակին իրեն սկզբնագրեր համառօտած կ'երեւայ, սակայն Մար-Աբբասէն առած մասերուն մէջ բնագրին իմաստին աւելել հաւատարմի մնացած է քան ի խորենացի: Բարեբախտաբար դէպքի մը մէջ կրնանք Մար-Աբբասէն եղած երկու ծայրահարկ հարատւութեանց հաւատարմութիւնը կշռել: Տեղ մը Մ. Խորենացից համառօտութիւնն յայտնի կ'երգով կրկնապատճեն (doublette) մ'ունի:

Խորենացի կը պատմէ (Ա, 10) որ Հայկ Այրարատայ աշխարհին մէջ իւր առաջին բնակութիւնը շնորհեց Կազմոսի եւ նոր հիմնարկութիւն մ'ըրաւ: Ի Հարց, Նոյնը նորէն կը կրկնուի քիչ մ'ետքը (Բ, 12), ուր խորենացի Բեկայ պարտութենէ ետքը կը պատմէ, թէ Հայկ իրեն առաջին տունը Կազմոսի տուաւ եւ ինքը Հարց գաղթեց: Թէ այս կրկին անգամ պատմին խորենացույ մէկ սխալն է եւ ոչ Մար-Աբբասայ կը ցոյցեն Սերեոսի հաստատուողը: Այնուհետ (հօտ. Պատկանեան, էջ 2), որ խորենացույ Ա. բոլոր ժ. գլխուն կը համապատասխանէ, կ'ըսուի. «Չուեաց իսապազ գնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնանն եւ որդւովքն եւ ամենայն ստեղծեալ հանդերձ: Եւ չուգաւ բնակեցաւ յերկրին Արարադայ ի տանն որ ի լեռնոսինն, որ զառաջինն չինեալ էր Զբուռնայ հարն՝ եւ եղբարքն հանդերձ: Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կազմուայ թռռին իւրում որդւոյն Արամանեկայ: Եւ ինքն շուռեց գնաց անտի եւս ի հիւսիսականովն եւ չուգաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ գաշտավայրի միջ, եւ կոչեցան անուն դաշտին պնորիկ Հարց՝ յանուն Հարցին, իսկ միւս անդի՝ որ խորենացին (Ա, 12) կրկնութեան կը համապատասխանէ, հետեւեալն է (հօտ. Պատկանեան, էջ 4.) «Եւ Հայկն դարձաւ

ի տեղի իւր, եւ չուգաւ կալաւ Հայկն զերկրն Արարատայ եւ բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչեւ յոյժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կալուած ժառանգութեան Կազմուայ թռռին իւրում, որդւոյ Արամանեկայ եղբարձ Հարմայն: Եւ Արամանեկայ հրամայեաց երթալ ի հիւսիսականովն ուր ինքն իսկ դաշտարեց զառաջինն: Եւ եղև յետ մահուանն Հայկայ առ Արամանեկայ զորդիս իւր եւ զդստերս իւր եւ զարս Նոցա, եւ զքորս եւ թեմանեանն եւ զարս Նոցա, զառաքեալ եւ զքստերս Նոցա եւ զամենայն աղի իւր: Եւ չուգաւ բնակեցաւ անդէն յառաջինն զառաւորն, զոր կոչեցին յանուն Հարց իւրեանց՝ Հայք:»

Ըստ այսմ իրաց կարգն այսպէս որ՝ Հայկ Բեկայ գաղթելէն ետքը չարձաւաւ իրեն երկրորդ բնակավայրին Հարց, այլ առաջին բնակութիւնն, ուր Կազմոս կը բնակէր: Հոս Հայկ մահուանէն յառաջ դարձեալ Նորոցեց Կազմոսի տունած առաւելն պաղգեւր, իսկ Արամանայ տուաւ երկրորդ հիմնարկութիւնը՝ Հարց: Արգ բնագրին այս իմաստն, որ Սերեոսի հատակտորոցը մէջ այնպէս պայծառ կեցած է, խորենացի լաւ չէ բմբռնած, որով իրեն զգրին մէջ կրկին անգամ պատմելու երեւոյթի յառաջ եկած է:

Արեւն մը քննութեան եղբակցութիւնն է համառօտի հետեւեալը. Մովսէս Խորենացի օրեղծածն է Մար-Աբբասի կից, այլ միայն իմքեղծած: Իրեն ժամանակը գոյութիւն ունենալու էր ասորի մատենագիր մը, որուն հարազատ կամ կեղծ անունն էր Մար-Աբբաս եւ բնակավայրը՝ Մովսէսն: Այս ասորեայ գործքն, զոր Պարթեւաց ի խաղն գրուած ընդհանուր ժամանակագրութիւն մը պէտք ենք ենթադրել, կը պարունակէր նաեւ Հայոց աշխարհի պատմութիւնը մինչեւ հայ Աշխարհեաց հարսառնէթեան հիմնարկութիւնը: Մար-Աբբաս իրեն պատմութեան նիւթը, գոնէ սրջակի որ Հայոց նկատմամբ էր, առած էր ժողովրդեան զըլոյցներէն, ինչպէս ըրաւ յետոյ անա Մ. Խորենացին — Չենք կրնար որոշել թէ ասորի հեղինակին թէ Մ. Խորենացույ երեւակայութեան ծնունդ է այն ամենն, զոր խորենացի զգրին վրայ կը պատմէ՝ անոր ծագման եւ պահպանման նկատմամբ: Ասկայն որեւից պարագային մէջ Մ. Խորենացի մաս մ'ունի այս կեղծիքէն: Վասն զի Սերեոսի Մար-Աբբաս չի ճանչնար զվաղարշակ, որ ըստ խորենացույ զգրին յարինման պատմաւն եղած է, ինչպէս որ վաղարշակ ընդհանրապէս զուտ առասպելական անձնաւորութիւն մըն է, հայ ժողովրդական զուգի ստեղծուած:

Գ. ՅԵՐԵՐԱՅԵ

1 Ուղղութեան ամեն իրաւունքն ունի Պատմագրութեան հիմնարկը երթալու թիւն թէ ժառանգել, ինչպէս կը կոչուի Մար-Աբբաս Սերեոսի մէջ, ազգաւորութեան մ'ըլլայ ժառանգել նեւին, եւ զիջինն ալ երկրորդական նեւ մը ստիպուած թիւնք նեւին (ZDMG, XV, 193, n. 1.)

Թեմիս Նայ քառակազմութեան անկի համեմատ համարելի է Հ. Փիւնկ. Ճամճան Վ. Կաղարշակի որ ուղղագրելի կը կարծէր Մովսէսնայ ի Մ'ըլլուացի ԽԱՐԱ: